

הרב שמשון רפאל הירש
משנתו ושיטתו
בהוצאת "עזרא" ירושלים תשכ"ב

הרב יעקב יחיאל ויינברג

תורת החיים

(א) בין ישראל לעמים

אם אנסה לסכם במשפטים קצרים תמציתה של שיטתו הפילוסופית העמוקה של הרב שמשון רפאל הירש — אומר כי הוא היה הראשון בתקופה האחרונה אשר ניגש לבאר את היהדות כהשקפת עולם וכהשקפת חיים מיוחדת, העומדת בניגוד להשקפה הלא־יהודית.

ההשקפה הגויית מיסודת על התפיסה השכלית ועל התבונה האנושית, שהיא בעיניה המקור להכרת המציאות ולהבחנת אדם ותפקידו — בעוד שהיהדות הכריזה על הגילוי האלוקי כעל המקור האחד והיחיד של ההכרה ותפיסת המציאות. הצווים המוסריים היסודיים נתגלו לאדם במתן התורה. האדם הזה הוא היהודי, העם היהודי, הנשמה היהודית. נשמה זו חוננה במתן חסד זה של אלוקים, לגילוי אלוקים בנפשו פנימה. גילוי זה התרחש במעמד סיני באופן מוחשי ביותר, באספקלריה מאירה ובהירה. אבל הגילוי בכלל אינו דבר חד־פעמי. הוא חוזר ונשנה לנביאי ישראל ובמידה מועטת מזו לחכמי ישראל הקדמונים. ה"גילוי" הוא המתנה הגדולה שניתנה לנשמת ישראל והוכלל בפאר שמימי כן, שאפילו מלאכי מרום לא זכו לו. "גילוי" זה הופסק באשמתנו אבל הוא עתיד לחזור ולשוב אלינו אם נדע להיזהר מכל דבר המקפח את סגולתה המיוחדת של נשמתנו העברית ונשתדל להעירה מתרדמתה ומהתאבנותה. ומכאן התביעה הגדולה ליהודי שלא לשכוח את יעודו האלוקי בעולם.

גורלו של העם היהודי קשור קשר בלתי נפרד ביעודו זה. יסוריו ותלאותיו של ישראל הם מנת חלקו של המאבק הגדול בין ייעוד ובין אי רצון ואי יכולת להגשימו במלואו. אין לעם ישראל מוצא אלא במאמץ גדול לנסות מחדש להגשים את הייעוד ההיסטורי, שהפקיד בידו יוצר העולם. הגשמת

ייעוד זה תביא באולה לנשמת ישראל ועל ידה — לאנושות כולה, המפרפרת בין הניגודים של היסוד האלוקי והיסוד החומרי שבעולם. ישראל הוא הנביא שבין האומות ומחובת הנביא לדבר בשם השם השכם והערב. נביא שאיננו רוצה להינבא הוא מועל בשליחותו ועונשו גדול.

זוהי אמנם השקפה ישנה-נושנה, השקפת התורה, המקורית, העתיקה, והיא נחשבה תמיד כיסוד מוסד לדת ישראל. אבל הרב שמשון רפאל הירש ידע לתת לה ניסוח פילוסופי עמוק ולפרשה בלשון למודים מקסימה ומרהיבה. טענו על רשר"ה שהוא כאילו התכחש לרעיון הלאומי והתנגד לתנועת התחיה הלאומית של ישראל. "דתיותו של רשר"ה — כך אמרו — מעורטלת היא מן היסוד הלאומי". זוהי טענה של בערות מגוחכת. השקפה דתית המעמידה את עם ישראל במרכז מחשבותיה ושהיא רואה בישראל את הציר התיכון שעליו סובבים כל דברי ימי עולם — יש לך לאומיות עמוקה מזו? ודאי שרשר"ה התנגד ללאומיות חילונית נבובה וריקה המיוסדת על הגזע ועל האסון המשותף. לאומיות זו זרה לרוח ישראל; היא שאולה משפות העמים והיא מזייפת את רעיון ישראל ואת רעיון יחודו ההיסטורי. "לאומיותו" של רשר"ה היא דתית-מוסרית, לאומיות שאינה נותנת עיניה בכיבוש ושלטון ומתרחקת משנאה, קנאה ותחרות ומלחמת עם בעם. הלאומיות הדתית מזדהה עם הייעוד האלוקי ועם האידיאל של לאומיות ואוניברסליות כאחד.

ראו מה עלתה לה ללאומיות החילונית של העמים, שהפכה לכלי שרת של מדיניות עריצה ורצחנית. היא הקריבה את הערכים המוסריים הנעלים ביותר על מזבח הבטחון, השלטון והכיבוש. לפי השקפת היהדות הטהורה לאומיות שכזו היא הצורה המתועבת ביותר של עבודת אלילים. ואמנם לאומיות מודרנית זו — שהתחילה מדברת בשם התרבות הלאומית והרוח הלאומית — נתגלגלה והגיעה לידי כך שכרעה ברך לפני רוצחים וגזלנים, חיתרטרף בדמות אדם, שונאי האלוקים והמין האנושי.

וזאת היתה תביעתו העיקרית של רשר"ה העוברת כחוט השני בכל מה שכתב ואמר: — אין עם ישראל יכול להיות עם חילוני ככל יתר העמים. הוא צריך והוא אנוס על פי צו ממרומים להיות עם נבואי, לסייע בהווייתו ובדוגמתו להגברת החלק האלקי על החלק החומרי שבאנושות.

בניגוד לדתות האחרות אין הדתיות היהודית ילידת המשבר שבנפש, אלא הציר הראשון, הפריחה הקדומה והעצמאית ביותר של נפש העם. ישראל עשה דרכו הראשונה בהיסטוריה בשם ה' ובשם תורתו. בשמם הלך ישראל

לכבוש את ארצו המובטחת לו ולאבותיו, ליצור חיים חדשים ולייסד עולם חדש. לעיני עם ישראל נתגלה אלוקים. למה זכה ישראל לגילוי אור האלוקים בצורה מוחשית כזאת מה שאין כן שאר עמי תבל? מפני שעם ישראל חונן מקדם בריאתו בחסד התכונה הדתית. בן ג' שנים הכיר אבי האומה את בוראו — אומרים חז"ל. לגבי אדם מישראל דת הריהי רגש חיים מיוחד, נוסח של נפש, קנה-מדה ואופן הסתכלות בטבע ובכל הסובב את האדם. לכן כל הנספג לתוך גפשו מן החוץ עובר דרך האספקלריה של דתיותו. דתיות יהודית אין פירושה בריחה מן החיים ואי אפשר לה להייהפך לסגפנות נזירית; היא גוף החיים ולא רק אמצעי בלבד להצדיקם או להמתיקם. היהודי חי את חינו בצורה מיוחדת לו, דוגמת הפילוסוף או האמן הבונים עולמם וחיים בו חיהם המיוחדים להם. חז"ל הביעו רעיון זה באמנם: "כל האומר 'ויכולו' נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית", ז"א: שותף פעיל לבוראו כביכול, במעשי היצירה ולא מסתכל בלבד העומד מן הצד. הופעת היהדות בעולם לא היתה תוצאה למשברי היצירה, אלא גילוי מתפרץ של שפע היצירה. באור התורה שירדה מן השמים נעשתה האמונה הצרופה לחלק בלתי נפרד של הנשמה הישראלית. אף סקירה שטחית בתולדות רוח ישראל מלמדתנו, כי כוח היצירה ויצר היצירה של עם ישראל התרכזו בעיקר בשטח הדת, וכל מה שיצר בשטח זה מקורי הוא וגדול באמת, ויצירותיו בשטח זה הביאו אושר וכבוד ותפארת לנו, ואושר רוחני ומוסרי לעולם כולו. אחת היא אם הודו אומות העולם ביצירות אלו או התכחשו להן ובעטו בהן.

(ב) היהדות והחיים

הדת היהודית לא ראתה את החיים בעינים זועמות ולא חשבה אותם לאויבים לה. מאידך גיסא: מעולם לא היתה דת ישראל אצל המחזיקים בה "אבן נגף" בדרך החיים. כי הדת עצמה היא תוך-תוכה של פעולת חיים אמיצה ובריא. מעכשיו אנו מבינים כי לא יכלה הדת היהודית להצטמצם בגבולות הפולחן הדתי שבבית הכנסת בלבד, ושבהכרח שאפה להקיף את כל תחומי החיים ולהשתלט עליהם שלטון גמור: החקלאות, היחסים בין אדם לחברו וכן כל מעשי היצירה באמנות, במדע, בפוליטיקה — כולם קבועים ועומדים בחותם הדת (ראה אגרות צפון, פרק ט"ו). הנביאים, התנאים והאמוראים לא היו נזירים קדושים בלבד אלא גם אנשים אמיצים, אנשי מעשה מלאי חדות חיים

וחדוות פעולה. וידועה האימרה המצוטטת מפי אחד מרבי החסידות לפסוק "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם", שלפיה אין הכוונה רק לסוף המעשה, לתוצאה המבוקשת, אלא גם לעצם העשייה והמלאכה הממשית שגם היא מקודשת בקדושת הדת ושהיא תנאי שבלעדיו אין הקדוש ברוך הוא משרה שכנתו בעמו. עד כדי כך אמיץ הקשר בין חיי המעשה לבין דת ישראל. ועל כן, בעת ובעונה אחת, אוניברסלית וגם לאומית הדת הזאת: אוניברסלית לפי צורות העולם הנישאות בחובה, ולאומית בבחינת כח יצירתה. אין דת ישראל רוצה לעקור את האדם הישראלי מקרקע צמיחתו ולטעת אותו בתחום אחר; אך רוצה היא להשפיע על כל האדם כולו ולהכשיר את כל לבו, את הגיגיו ואת כל מעשיו לקראת משימותיו הנעלות. כל דבר אנושי קרוב אליה, כי יהדות פירושה — לפי דברי הרב הירש עצמו — אנושות מושלמת ומשוכללת, אנושיות יהודית (אגרות צפון, פרק ט"ו). כך היה מצב הדברים לפנינו בארץ ישראל, כך היה בזמן התנאים והאמוראים וגאוני בבל וכך היה הדבר בחלקו גם בספרד בתקופת הזהב של האוכלוסיה היהודית שם. היהדות לא היתה סבל לישראל. החיים במלואם היתה היהדות לישראל. איש לא העלה על דעתו אפשרות של פירוד בין הדת לבין החיים, כשני כוחות נבדלים או מתנגדים זה לזה.

ואולם בימי מסעי הצלב הנוראים חל שינוי כביר בישראל. הרדיפות הנוראות, הרחקת העם מתחומי חיים שונים, שלילת האויר לנשימה והגבלת חופש התנועה פגעו פגיעה קשה גם בכוחו הדתי של האדם מישראל והחלישוהו.

בד בבד עם דלדול חיינו הלך גם היקף הדת הלוח והצטמצם. שטחי חיים רחבים וחשובים הוצאו באכזריות רשע מיד האומה ומיד דתה. הנשמה העברית נקרעה נקרעים קרעים, פסקה מישראל השמחה השלמה שמקורה בהתאמה המלאה בין הנפש לבין החיים. פסקה הדת להיות דבר שבחיים ועל כן חדלו החיים בהכרח להיות דבר שבדת. החיים הממשיים פשטו את צורתם הדתית ונעשו דבר שבהולין.

המושג "חיים חילוניים" שהוא זר לרוח ישראל צף ועלה בחשכת הימים ההם. הרגש הדתי חדל לינוק במישרין מן החיים ולהיות ביטוי מותאם לכוח האיתנים האצור בנשמה היהודית, ולא ניזון אלא מיוחד המות ואימת עונשיו החמורים של העולם הבא. נכון שהאמונה בשכר ועונש היא אחד העיקרים היסודיים בדת ישראל, ואין שום דת ראויה לשמה יכולה לוותר על עיקרין

זה הקשור קשר טבעי באמונה בכוח עליון פוקד ומפקח, כמו שהגדיר יפה רבי סעדיה גאון בספרו "אמונות ודעות"; אבל השימוש המרובה בו והעמדתו במרכזה של ההרגשה הדתית והפיכתו לכוח הדחף היחידי בקיום המצוות, משקיעים את האדם בתהום הצער והתוגה וגורמים לתשישותו הרוחנית — דבר אשר כבר גדולי החסידות הצביעו עליו ונלחמו נגדו (ראה אגרות צפון, פרק י').

"התפלגות החיים" במשמעותו המתוארת למעלה שהשתלטה בין חומות הגיטו הביאו בהכרח לידי נקיטת עמדה שלילית לגבי קניני-החיים; רוח ישראל התעטפה שחורים ונתלבשה אדרת נזירית וסגפנות שהיתה זרה לרוח היהדות. הגיטו עמד מאות בשנים והעמיד אנשים גדולים, צדיקים וקדושים, שהשקיעו את כוחם בלימוד התורה וקיום מצוותיה וחדוות ה' היתה מעוזם ואושרם בחיים. הם עלו ונתעלו במעלות הרוח וזכו להשראה עליונה שהגביהה אותם מעל לחשכת הגלות ומרירותה; הם נהנו מזיו התורה ושכינת קדושתה שרתה על הגיגייהם ועל שיחתם ועל כל מעשי ידיהם. ברם, בתוך חומות הגיטו חיו חייהם המון אנשים שלא טעמו טעם תורה ולא זכו להשראתה והם היו צמאי-חיים. אזלת-ידם להגיע אליהם דיכאה את נפשם. הם לא ידעו אלא צער וחייהם נשתבשו במילנכוליה סיגופית.

ואולם יום בא ורוחות חדשות התחילו מנשבות בעולם, חומות הגיטו נפלו. נחשולים של תקוות אור וחופש, של אפשרות חיים ומעשי יצירה, של צבירת הון ורכישת מעמד חברתי הציפו את הפינות הנידחות שבגיטו ואת יושביהן משוללי הזכויות. הצמאון לחיים בריאים ושלמים שהוא טבעי כל כך ליהודים, צמאון זה שדוכא מאות בשנים נעור מחדש בסער וברעש. עקב מאורעות מהפכניים אלה באה עדת ישראל עד משכר. הדתיות התד-צדדית שוללת-החיים התמוטטה, כי לא יכלה להחזיק בפני בניה החורגים ממסגרותיהם שתבעו כנגדה את עלבונם של חייהם המדוכאים והנרמסים ברגל-רשע. רבתה המבוכה בקהל. מצד אחד עמדו הזקנים שומרי המסורת והגיטו בכל כוחם על צורת הדת המקובלת אשר היתה מיוסדת על שלילת החיים וקניניהם — ומצד שני השתוללו המשוחררים שיצאו זה עכשיו מכלא הגיטו. ושיכורי חופש ואחוזי סחרחורת הרסו ולא חמלו כל יקר וקדוש בחיים המסורתיים.

בשעת סכנה זו הופיע הרב שמשון רפאל הירש ז"ל ועמד בפרץ. עמד והכריז על האמת הישנה של היהדות: דת ו ח י י ם ה י י נ ו ה ך . ופירושים של דברים: דת ישראל היא יסוד ותנאי קדום לחיים. לא ניתנו המצוות

להיות תמורה לחדוות החיים או כדי לדלג בעזרתן על פני החיים ופגיעהם ולהיות להם קומפנסציה, אלא המצוות הן בבחינת גורמים פועלים בתוך תוכו של רגש החיים שלנו. שמחת החיים זכות יש לה בקרבנו. אבל המצוות באו להאדירה ולהכניס בה את טעם הקדושה וההנאה העליונה. ההנאה הרוחנית שהיא הגדולה שבהנאות. על ידי שיטתו החינוכית של רשר"ה הונח שוב היסוד הקדום לקיום המצוות מתוך אהבה ומתוך שמחה פנימית, ז"א מתוך סיפוק לכמיהתו ועריגתו של הרגש הדתי שהוא טבעי כל כך לנפש יהודית. המצוות הן הצינור לקבלת השפע האלקי, החוט המקשר את הנפש עם קונה, עם היסוד הרוחני שממעל למציאות הגשמית. בספריו ובמאמריו דורש הרב הירש דרישה אחת נמרצה: — להחיות את הרגש הדתי שיקא יונק את ליחו מתחום החיוניות הנפשית ולא מפחד המות והעונשים שלאחריו. זו באמת דרישה עתיקה של חכמי הדת שהיא קרויה בלשונם "יראת הרוממות", אהבת הרוממות.

(ג) עמדתו של הרב הירש בשאלת לימודי-חול

שמו של הרב הירש קשור בסיסמה "תורה עם דרך-ארץ". סיסמה זו נתפרשה לכמה פנים, והיה מי מתלמידיו (שעמד בראש מפלגה חרדית), שיצא להגן על רבו להכשירו כביכול בעיני צדיקי הדור בטענה שהרב הירש לא התיר את לימודי החול אלא לאנשי ארץ אשכנז, שמחמת התנאים הכלכליים ששררו בזמנו לא מצאו להם מקור פרנסה אחר אלא במקצוע המסחר. מקצוע זה דרש, לפי רמת התפתחות המסחר באשכנז שהיתה גבוהה ביותר, סכום של ידיעות מקצועיות ודרגת השכלה ידועה. כלומר, היתר זה של הרב הירש נולד מתוך אונס, מתוך כפיה שבחוק ממשלתי, מתוך הכרח פרנסה ומשען לחם. אבל פירוש זה הוא סילוף האמת ההיסטורית. האמת היא שהרב הירש דרש בתום לבבו מזיגה של תורה עם דרך-ארץ, והבין את המושג "דרך-ארץ" במובנו הרחב יותר. ההתבדלות מן העולם, ההתרחקות מכל הלימודים שכל מי שרוצה לעסוק בישובו של עולם צריך להם, גרמו לכך שהשם יהדות נעשה בפי רבים לשם נרדף לעניות תרבותית. משום כך ברחו מן היהדות יהודים רבים אחר שטעמו טעם ההשכלה החילונית. הם חשבו כי יהדות ותרבות הם דברים שאי אפשר לזווגם יחד, הם בבחינת "דבר והיפוכו" שצריך להבדיל ביניהם ולבחור באחד מהם. ידוע כי ראש הריפורמיים, הולדהיים, הדגיש עד מאד נקודה זו בהצהירו: אין בפני היהודי אלא שאלה אחת יחידה:

או שישאר בד' אמותיה של היהדות הרבנית ויחיה מעבר לזמן, או שיחיה בזמן ומתוך כך יחדל מלהיות יהודי-רבני. וכאן בא יצר החיים ויצר הפעילות החברתית והמדינית ששעריו נפתחו זה עתה, והכריעו לצד האחרון. ואנו יודעים מה עשתה לנו הכרעה זו. היא עשתה שמות ביהדות אשכנז והעבירה כמעט את כל הנוער על דת-אבותיו, לא נשאר אלא יחידים שרידים נאמנים למסורת האבות.

רשר"ה הגיח איפוא אבן הפינה לאמת העתיקה, כי יהדות ותרבות אינן יסודות וגורמים סותרים זה את זה, אלא להיפך: הם ביחס של השלמה הדדית. לא רק שהיהדות מתרת וסובלת את התרבות בתחומה אלא היא בעצמה התרבות הגבוהה ביותר. יש רק צורך, והיא גם חובה, להסביר את היהדות על פי יסודותיה הרוחניים ולהכשיר את ההוגים לקבוע את היחס שבין היהדות לבין התרבות העולמית. רק מתוך הסבר מקיף ומעמיק של היהדות ושל רוחה אפשר להציל את אלה התועים אחרי התרבות הזרה בחשבם, כי אין ביהדות אלא תביעות ללא משמעות ומשמעת ללא רוח, ושכל עצמותה של היהדות אינה אלא תפילות וחגיגת חגים (אגרות צפון, אגרת י"ח). והמסקנה היא: לא רק שאפשר לעמוד על גובה תרבות הזמן ולהיות בעת ובעונה אחת גם שומר מצוות, אלא כל אדם נאור ומשכיל היודע להעריך ערכי רוח ותרבות, אי אפשר שלא יודה ביתרונה של התרבות היהודית. ולא עוד אלא שהתרבות התורנית היא גם המתאימה ביותר לטבע הוויתו של עם ישראל. בפירושו לפסוק י"א בפרשה ראשונה שבתורה, ששם נאמר כי הקב"ה ברא כל צמח למינהו, מבאר הרב הירש כי ה"למינהו" של האומה הישראלית היא התורה שניתנה לה במעמד הר סיני. התורה נתחדשה בתוך תוכה של הנפש הישראלית וכל הפורש ממנה מפר את טבעו האנושי.

האם טעונה היהדות השלמה על ידי תרבות כללית, או שמא על היהדות להיות כעין השלמה לתרבות זו? אין צורך לומר, כי חיובה של שאלה זו כמוהו כהפחתת ערכה של התורה. אין לך יהודי שומר מצוות, שיסכים לדעה שלפיה אם רק למד תורה הרבה — עדיין אין הוא אדם שלם מבחינה תרבותית, אלא חייב הוא לחפש תרבות מחוץ לתורה, לשם העשרת אישיותו. ואמנם אין בכתביו של רשר"ה ולו רק מלה אחת אשר תתן מקום למחשבה, כי לדעתו יהדות ותרבות כללית משלימות זו את זו. אין אפילו רמז לכך, שהיהדות עליה לסבול תרבות אחרת, אלא תמיד הוא חוזר ושונה שהיהדות היא הצורה העילאית של תרבות האדם, היא התרבות בה"א הידיעה, שאינה

מצטמצמת בהלכות השולחן הערוך, אלא מקיפה היא את כל האדם בשאיפת היצירה שלו, וקונה אותו, את כולו. התורה תובעת לעצמה מקום במרכז הגשמה היהודית, היא רוצה לעצב את כל ישות האדם. בכוחה לפתור את כל הבעיות התרבותיות-המוסריות שהעסיקו את רוחו של האדם בעבר ושמוסיפות להעסיק אותו גם כיום. בעיני רש"ה התורה היא כוח היצירה המפעם בישות כולה — היהדות היא בשבילו האנושות המושלמת. האימרה "אין דבר אנושי שיהא זר לי" פירושה לדעת רש"ה, כי כל רגשות האדם וכל מעשיו יכולים להיות רגשות יהודים ומעשים יהודים — במידה והם מתהווים על טהרת עקרונותיה של היהדות. אמנות, מדע ועבודה — כולם צריכים להיות חדרים כוח התורה.

התורה היא איפוא לדעת רש"ה הכוח הצר צורה, והצורה אצל אריסטו פירושה: — מהות, ואין דרך ארץ אלא החומר אשר עליו פועלת התורה. "תורה עם דרך ארץ" אינה איפוא תורה מוגבלת, תביעה להשלים את תרבות התורה בתרבות אחרת, אלא היא אמונה עמוקה, בכוחה של התורה לא רק לסגל לעצמה כל תכני התרבות, אלא אף להיות הכוח הצר צורתם, המשנה אותם, וההופכם-אף-הם — תורה. העיקרון הוא איפוא להפעיל את כוחה של התורה בכל מעשי האדם. "תורה עם דרך ארץ" פירושו — הוכחת אמיתת התורה בכל הכיוונים שבעולם.

בפרק י"ח שבאגרות צפון מותח רש"ה בקורת על הפילוסוף משה מנדלסון (שאליו התיחס באהדה מסוימת — אולי מתוך נימוס ספרותי) וקובל על שהשתדל להוכיח "כי אפשר להיות יהודי אדוק בדתו ועם זאת להיות נחשב על ידי העולם כאפלטון אשכנזי". רש"ה מעיר בשניגותו המיוחדת: מלת "עם-זאת" היא המכריעה, כלומר היא שהביאה את המחזיקים בשיטה זו לכפילות נפשית. רש"ה לא רצה, מטעמים שבנימוס, לפגוע במנדלסון, וקבע בצורה סתמית בלבד שעלינו לשכוח את ההשקפות המוטעות שהנחילו לנו כמה מחכמי ישראל על היהדות. עלינו לפנות אל מקורות היהדות שהם התנ"ך, הש"ס והמדרשים, ללמוד מתוכם השקפת היהדות על אלקים, עולם, אנושות וישראל ולהכיר את היהדות מתוכה היא. רק מעטים — אומר רש"ה — עמדו בחקירתם בתחומה של היהדות ובנו את בנין הרוח שלה מתוך עצמה. בין אלה מזהיר אורם של ר"י הלוי בעל הכוזרי ושל הרמב"ן ז"ל. פילוסוף יהודי אחר, ש.ל. שטיינהיים, מפרש את השגותיו על מנדלסון ביתר חריפות. בחבורו על מנדלסון הוא כותב, כי

מנדלסון חיפש אלקיו מחוץ לכתבי הקודש ולא שייר לה ליהדות אלא את החוק והמעשה בלבד, ובוה העתיק את היהדות מזירת האמונה לזירה אחרת, כי צמצום זה של היהדות לעם של החוק, מרוקן את היהדות מתוכנה הדתי והמוסרי. לעומת זאת כותב רשר"ה באיגרתו הנ"ל, שעלינו להשתדל להבין את היהדות מתוכה ולהעלותה לדרגת מדע של חכמת-חיים, ובמאמר אפוריזמי הוא מסכם את השקפתו זו לאמור: עלינו להשיג את החיים מתוך היהדות ולתפוש את היהדות כמוסד חיים; התורה מדריכה את האדם בחייו, דבר ה' מפרה את גפש האדם ונוטע בו את כוח היצירה. (ראה פירושו לבראשית כ"ו ה'). כזו היא השקפת רשר"ה על היחס שבין הדת והתרבות.

וכאן עלי להעיר על דבריו של ד"ר יצחק היינמן, הכותב במבואו להוצאה העברית החדשה של אגרות-צפון (הוצאת מוסד הרב קוק תשי"ב) לאמור: "והנה לכאורה אין ההבדל שבין דרך זו של מנדלסון לבין דרכו של הירש גדול ביותר. הלא 'עם' זה (המלה שנגדה ערער הירש) נמצאת גם בסיסמה: יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שעליה ביסס הירש את החינוך שלו... ובוקנתו דרש 'שנוכיח כי אין לאדם לחדול מהיות בן נאמן לתורתנו השלמה כדי לעשות לו שם בזירת התרבות והפעילות האזרחית'. הרי ששיטתו של הירש דומה בהרבה לשיטת מנדלסון". ותמהני עליו שעיררב וטישטש את המושגים. לא מלת "עם" כשהיא לעצמה היא המכריעה (אגב: רשר"ה לא חידש כאן כלום אלא קשר את השקפתו במאמר התלמודי הידוע), אלא המגמה החבויה במלה זו: להעמיד זו בצד זו שתי תרבויות שונות וצוררות זו לזו. נכון הוא שמנדלסון העמיד את יהדותו של אדם מישראל על שמירת מצוות וראה את הוויתו התרבותית בחכמתו של אפלטון אשכנזי, בעוד שרשר"ה הירש לא קיים את התרבות הנוכחית אלא לאחר שעברה בכור המבחן של תרבות ישראל, ז"א של תורת ישראל. במלת דרך-ארץ נתכוון רשר"ה הירש הן להשתלמות המקצועית המכשירה את האדם לפעילות אזרחית, וכן להכשרה המדעית המסגלת את האדם למלחמת-התרבות היהודית המקורית הראויה — היא בלבד — לעצב את דמותו הרוחנית והמוסרית של עם ישראל ושל כל יחיד מישראל. התרבות כולה צריכה לשמש כלי זיין למלחמת תנופה נגד כל כוח הרסני וכלי מגן לשחרור תרבותנו אנו.

בספריו הגדולים, ביחוד בספרו הראשון קטן-הכמות ורב-האיכות (אגרות-צפון), הולך הרב הירש ומבאר שמושג התרבות איננו זהה עם ידיעות שימושיות מדעיות וטכניות, עם לימודן של שפות ועם השתלמות מקצועית

כלשהי. אלו דברים שמלחמת החיים דורשת אותם ואי אפשר ליהודי חרד להסתלק מהם. אם רוצה הוא בפרנסה המכבדת את בעליה ובחיים בלתי-תלויים ובמתנות בשר ודם. הסתלקות מלימודים אלה מותרת רק לאנשים בעלי כשרון ושאר-רוח הרוצים להקדיש עצמם לתורה ולעבודת-ה' מתוך ויתור על עושר ותענוג, על ההנאות שבחיי אומנות אקדמאית ועסקי מסחר ועל הקנינים המרחיבים דעתו של אדם. המלה "תרבות" היא שם כולל לאותם קנינים וערכים מחשבתיים המהווים יסוד לחיי-הרוח. ערכים אלה כשהם לעצמם משמשים גורם לעיצוב דמותה של האישיות האינטגרלית היודעת לתפוס את מקומה בעולם ולהסדיר את חייה על יסודות רוחניים מוסריים. ודוקא ביהדות אפשר למצוא תרבות זו בטהרתה. ולא עוד אלא שתרבות זו היא היחידה שבכוחה להציל את הפרט מלרדת לתהום האנוכיות הגסה והערצת כוחות השלטון, הקנין וההנאה המגושמת. ועל כן שומה על עם ישראל, נושא התרבות הזאת, לעמוד בהתבדלותו כדי לשמור על טהרתה לשם חינוך האדם והתעלותו (אגרת ט"ז). שמירה זו היא יעודו של עם ישראל שנבחר לכך במעמד הר סיני. רעיון ההתקדמות הכללית כיעוד מיוחד לדת היהודית תופס מקום מרכזי במסכת רעיונותיו של רשר"ה. ד"ר יצחק היינמן במבואו שהובא לעיל מצטט את דברי רשר"ה על ההבדל העקרוני שבין השקפתו על ההתקדמות לבין השקפתם של הריפורמיים; רשר"ה מעמיד את ההבדל הזה על "פרט קטן בלבד": בעיניהם ההתקדמות היא המוחלט והיא המתנה את הדת. בעינינו אנו, הדת היא המוחלטת והיא המתנה את ההתקדמות. זה הוא כל ההבדל. אבל הבדל זה פירושו תהום פעורה (כתבי הירש חלק א' ע' 502). היינמן לא נזקק לבאר דברי רשר"ה אלה, שאינם מובנים לכאורה. מה ענין התקדמות אצל דת? דברים אלה מובנים רק בהקשר להשקפת רשר"ה על החידוש שבתורת ישראל, הנעוץ בהעמדת האמונה בה' במרכז התפיסה ההיסטורית. בפירושו לתורה כותב הרב הירש שהפסוק הראשון בעשרת הדברות (שמות כ' ג') "אנכי ה' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית-עבדים" בא ללמדנו שה' הופיע לא רק כבורא ויוצר העולם אלא גם, ובעיקר כאלקי ההיסטוריה. הכוח האלקי וההשגחה האלקית הם המד-ריכים והמכוונים את תהליך ההיסטוריה. כל מה שמתרחש בהיסטוריה האנושית בכלל ובהיסטוריה היהודית בפרט עומד תחת פיקוחו של הבורא יתברך שמו. ההיסטוריה הלאומית של ישראל חשובה במיוחד לאנושות כולה בגלל השליחות המיוחדת שהוטלה עליו, ולכן זקוקה היא להשגחה אלקית מיוחדת.

על רציון זה שהוא עיקר העיקרים ויסוד היסודות בתורה עמד לראשונה בניסוח מדעי-פילוסופי הכוזרי, והרב הירש ההולך בעקבותיו מרחיב את הדברים ומעלה אותם לתפיסה מקפת של היהדות. לפי תפיסה דתית זו יש ביכולת האדם והאנושות להכריע את הקו, יש ביכולתם לפעול ולעשות לתקון העולם. לכל יחיד ויחיד מישראל ניתנת האפשרות לתרום תרומה לתקון זה, על ידי מעשים טובים והנהגה נאה; מעשי האדם והליכותיו נעשים גורמים מכריעים בתהליך ההיסטוריה. חיי אמת של היהודי על פי התורה מהווים גורם היסטורי חיובי לאנושיות כולה. הרי שרעיון ההתקדמות של המין האנושי קשור בהחלט ברעיון הדתי של השגת האלקים, שהוא השופט והוא המכריע את גורל היחיד ואת גורל העולם על פי מעשיהם. העמדת השגחת ה' במרכזה של ההתרחשות ההיסטורית נותנת להיסטוריה משמעות, תכלית ומטרה, ומי שכופר בפעילות ההשגחה בתהליך ההיסטורי הרי זה הופך את ההיסטוריה לשרשרת של מאורעות מקריים ללא קשר ביניהם וללא מטרה, למערבולת של תוהו ובוהו, לשדה קרב של אדם ובהמה וחיתו יער.

טענו נגד הרב הירש שכאילו הרגיש אהדה מיוחדת לתרבות האשכנזית וכאילו הודה בזכות קיומה של הפילוסופיה המודרנית בתור השלמה לתרבות היהודית לשם הפרייתה המחשבתית. אני לא מצאתי סמך לדעה זו בכתבי רש"ה. אדרבא, הוא נלחם נגד הנסיון למדוד את היהדות בקני-מידה פילוסופיים ודרש, להפך, למדוד את הפילוסופיה העולמית בקנה-מידה של תורת-ישראל. הרב הירש לא נרתע מלמתוח בקורת חריפה גם על הגדול שבפילוסופי-ישראל, על הרמב"ם ז"ל, משום שביסס את טעמי המצוות על פילוסופיה נכרית; לעומת זאת הוא משבח ומעריצו על שנתן לנו כלי נאמן לקיים בעזרתו את היהדות המעשית בעתות הלחץ הגדול ביותר של הגלות (אגרות צפון, פרק י"ח). אם אינני טועה, עמד כבר ד"ר יצחק ברויאר, נכדו הגדול של הרב הדגול, על הסתייגות זו ואמר כי משיגיו של רש"ה לא ירדו בעניין זה לסוף השקפתו ההיסטורית של רש"ה. האמנציפציה הביאה את נושא תורה, על כורחו, במגע רב-צדדי עם העמים, ורש"ה לא בא אלא להקדים רפואה למכה, לעודד את החרדים לדבר ה' לנקוט עמדה בבעיות שנתחדשו על ידי התרבות הנכרית, ולהתמודד עם הזרם החדש בכלי-נשק השאולים מתרבות-נכרית זו לשם השלמת התורה בעולם. הוא קרא את בני דורו לעמוד במבחן זה של מאבק הרוחות והדעות, להחזיק מעמד עם התורה ועל ידי התורה בשטח החיים החדש שהקנתה אותו להם האמנציפציה

החברתית. הרב הירש שהעמיד את עם ישראל במרכז השקפתו הדתית, שעליו סובבים דברי ימי העולם, — ושעל כן יש לחשבו ללאומי קיצוני בנפש וברוח: לאומי דתי מוסרי ולא לאומי חילוני — נתפס בעומק רוחו לרעיון האוניברסליות שבדת-ישראל. מיטב כיסופיו היה להגיע למצב, שבו יכירו כל העמים באמיתותה של דת ישראל מתוך הערצה כנה לאורח החיים המופתי של נושאי-התורה, כמאמר הכתוב: "יכירו וידעו כל יושבי תבל" וגו'. "כל בן ישראל משמש כהן למופת, אשר אינו מפיץ בין העמים יהדות (אשר אסור לנו) אלא אנושות צרופה". זה מובן מצות "קידוש השם", במשמעותה העמוקה ביותר (אגרות צפון, פרק ט"ז).

(ד) שיטת רש"ה ושיטת ר' ישראל סלנטר

סוד הצלחתו של הרב הירש נעוץ בעובדה שידע להסביר בעמקות רעיונית ובקסמה של שפה נהדרת את ערכה התרבותי של תורתנו הקדושה וידע להקנות ערכים אלה לבני דורו אשר רבים מהם נתפסו לתרבותה של האומה השלטת על קניניה הספרותיים והמדעיים והשמיצו קול צעקה: צר לנו המקום בתחום היהדות. רש"ה ענה לעומתם: "תרבות? כן! תנו עיניכם באור הגנוז בתורה ובמצוות". "השכלה דתית", מושג זה נוצר בגרמניה על ידי הרב הירש. בליטא נוצר מושג דומה בנוסח אחר ומקורי יותר על ידי ר' ישראל סלנטר ז"ל. אף רבי ישראל סלנטר, במלחמתו נגד ההשכלה הנכרית שמשכילים עבריים רצו לכופה בעזרתה של הממשלה הרוסית על יהדות רוסיה, טען שהמגן היחידי נגד סכנתה של תנועה רוחנית המתפרצת מן החוץ הוא קיום תנועה רוחנית נגדית, תנועת השכלה שהיא כולה עברית, השואבת כוחותיה ממעמקי הנשמה היהודית. הוא הלך ויצר את "תנועת המוסר", שבאה להעמיק את ההשכלה הדתית ולעודד את הציבור היהודי לעבודה חינוכית מאומצת, להשתלמות מוסרית, לתיקון המידות ולשיפור הרוח. כרש"ה התריס גם רי"ס נגד פשוטי-העם שנתרשלו להתעמק בעניני דת ומוסר, ושקיימו את מצוות התורה באופן שגרתי, כמצות אנשים מלומדה. ואף מאנשי העליה, הלמדנים הגדולים שעשו לילות כימים לרכוש להם בקיאות וחריפות בכל מקצועות התורה, דרש ששימו את לבם לחינוך הרוח והלב, שיתנו את דעתם על כך, שידיעת התורה, לימודה וקיומה, ייהפכו לכלי יוצר לעיצוב דמות דיוקנם הרוחנית. רי"ס היה בראש וראשונה גאון תלמודי מובהק ואת כוח מחשבתו שאב ממקורות היהדות הראשוניים, מן הש"ס, מן ההלכה, מן האגדה

ומספרות המוסר של רבותינו הגדולים. הוא לא יצא מבין כותלי בית המדרש לעולם המחשבה שמחוצה להם. ברם, היבול הרוחני של תנועת המוסר היה רב וממנו התפרנסו ומתפרנסים עד היום אנשי העולם הלמדני, בני הישיבות הגדולות וחניכי מוסדות התורה בארץ ומחוצה לה.

בגרמניה, המפותחת מאוד מבחינת השכלתה, היה המצב הרוחני של דור רשר"ה מסובך הרבה יותר מאשר בליטא הפרימיטיבית. אף השוני בין הקיבוצים היהודיים של ליטא וגרמניה היה רב, בין בשטח לימוד התורה וידיעתה, בין במבנה הנפשי של האוכלוסיה. שוני זה השפיע גם על ההתפתחות הרוחנית של הקיבוצים ההם. בגרמניה נסתבך רשר"ה במאבק קשה עם זרם ההתבוללות שהפיצה את כל מחנה ישראל. הוא נאלץ לבקש שיטת שכנוע חדשה, והוצרך משום כך לתת להשכלה הדתית צורה חדישה, שתהא נוחה ומתקבלת על לב בני דורו. ברם, מגמה אחת ריחפה נגד עיני שני גדולי ישראל אלה שבמזרח ובמערב: לעשות את התורה מקור שכל יהודי יא שואב ממנה את השקפת עולמו ואת אורח חייו. גם רשר"ה טען, כמו רי"ס, שאין ידיעת החוקים והדינים מספיקים לשכלול האישיות היהודית, אלא שיש צורך להתעמק בהם, לברר את הלך מחשבה בתורה ובמצוות ולקלוט מן העמקות הנפשית שבהם. ביחוד חייב כל יהודי דתי לעשות מן החומר העשיר שקנה לו מאוצרות התורה כלי יוצר לחיזוק לבו ורוחו. דרישה זו הביאה את הרב הירש לידי הטחת דברים חריפים נגד האנשים ההמוניים של הדור הישן שהפכו את דתנו למין קמיע וסגולה מפני המזיקים ומפני כל מיני עיני בישא ורוחות רעות וראו בקיום המצוות מעין קופסת הסכון לאגור בו פרוטות של מעשים טובים על מנת לקבל שכרם בקרן וברבית בעולם הבא (ראה אגרות צפון, פרק י'). החריפות היתרה של רשר"ה מובנת מתוך חרדתו ואימתו פן יבואו לחלל את מושג היהדות הצרוף ולזייף את מהותה ותוכנה. היהדות, טוען וחוזר וטוען הרב הירש, היא השכלה גבוהה עליונה, היא מטפחת ומפתחת את כשרונותיו וסגולותיו הטבעיים של האדם היהודי ברוח אלוקים וברוח תורתו הקדושה.

בתולדות המחשבה הדתית קנה לו רשר"ה שם לדורות. הוא היה הראשון בגרמניה שהפיח במחשבה הדתית רוח חיים חדשה ונתן לה פה ולשון מדברת רמות ונשגבות, לאחר שנעלמה ונאלמה במשך מאות בשנים. בעומדו לבעיות הדת מתוך רוחב דעת ועינים צופיות למרחק, הציל את שארית הפליטה שבזמנו מן הטמיעה; בחכמתו הרבה ובכוח חינוכו הגדול הצליח ליצור טיפוס

יהודי חדיש שיודע לאחד רצונו להחזיק במורשת העבר ובנוהג חייו המסורתיים, ואת צמאוננו לחיים של פעולה ושל יצירה באווירה הרוחנית והמדעית של החברה החדשה שקמה במערב אירופה אחרי המהפכה הצרפתית. צמאון זה לחיים מודרניים הוליך שולל את יהודי גרמניה והביאה רבים עד אל פתחי התבוללות, אבל צמאון זה אי אפשר היה לדחותו בחזקת יד; לא היתה אפשרות להחזיר את היהודי המערבי אל חייו הקודמים בתחום סגור ומסתגר. רשר"ה סייע ליהודי מערבי זה לבנות לו חיי תורה ודת בתוך החיים והחברה הזרים. מעטים הם האישים שהצליחו בתורת משנתם ובאישיותם לחולל מפנה בחיי ישראל; הרב שמשון רפאל הירש זצ"ל היה אחד מן המעטים האלה. שעת משבר קשה ליהדות גרמניה היתה שעת הופעתו של רשר"ה. באותם ימים נשאלה בכל חריפותה הטראגית השאלה, אם להישאר בארבע אמותיה של היהדות ולחיות מחוץ לזמן, או לחיות בזמן ולמעול מעל בקדשי ישראל. בא רשר"ה והכריע את הקו והורה את הדרך.

הדרך הזאת נעשתה למקור ברכה וישועה לישראל. נולדה יהדות נאמנה מזויינת בכל הכלים של התרבות העולמית ומוכשרת לעמוד במבחן החיים המודרניים, ובמאבק הרוחות והדעות של הזמן.

(ה) המורה לדורות

פתרונות אלה לבעיית הסתירה שבין היהדות וההשכלה הכללית, עמדה חדשה זו לגבי התרבות והדתיות היהודית, נסיונות אלה להבריא את רוח ישראל ולחדשו חידוש של חיים ויצירה מתוך תודעה עמוקה השאובה ממעינות התורה והמסורה, מהווים את החוב הקיים לדורות במשנתו של הרב הירש. הבעיות שבהן התלבט רשר"ה בזמנו עומדות גם עכשיו בפני היהדות, בין לפני זו שבארץ ובין לפני זו שבתפוצות. היהודי בן זמננו שוב איננו היהודי שבארצות המזרח שחי בתחום צר של כלכלה ורוחניות עצמאית. בתחום זה לא נפגמה הדת בסערות הזמן החדש עם כל כיבושיו והישגיו בכל מקצועות החיים. לגבי המוני היהודים שבארצות המזרח הדת היתה כוללת בקרבה תמונת עולם מיוחדת שבהכרח היתה מותנית בחוג המבט הצר ובסביבה הנכרית עניית התרבות; בתמונת עולם זו יכלה אותה יהדות להתקיים רק כל זמן שנושאייה היו סגורים וכלואים בתנאים הפרימיטיביים שבהם נולדו. ודאי שלא היו ליהודי המזרח אמונות תפלות. המושגים הדתיים שלהם תואמים את המושגים הדתיים שנמסרו לנו על ידי התנאים והאמוראים

והראשונים שבאו אחריהם, והם אבות העולם ויסודי העולם והדת. ברם, דבר חשוב אחד חסר תכופות להמוני העם: ההשכלה הדתית העמוקה. על כן יש אשר האמונה המסורתית נפגמה בפגישה עם העולם החדש, והיהודי מן הדור הישן לא ידע להחזיק מעמד במאבק נגד הרוח החדשה. ברם, היהודי שבימינו עומד כבר ראשו ורובו בעולם אחר, עולם גדול ועשיר ביצירה רוחנית במצב של קידום המדע ועליית רמת החיים, עולם ברוך-שירה ומוסיקה, ספרות ופילוסופיה. כל התופעות הללו מקסימות ומושכות והולכות שולל את היהודים שתודעתם הדתית אינה עמוקה ואינה מבוססת כראוי.

היהודי שבימינו — עד כמה שאינו דבוק בלימוד התורה ואינו קשור באורח החיים המפכים באוהליה — קשור באלפי נימים עם העולם החדש הזה בין בעסקי מסחר ותעשייה ועניינים ציבוריים ובין בענייני חינוך והשתלמות מקצועית בבתי ספר והיכלי מדע. זו עובדה שאין להכחישה ואין לבטלה בפישוק שפתיים, באנחות ובבכיות. הפתרונות המוצעים על ידי קטני-המוח ומצומצמי-הראות לא יועילו לבנות גשר ומעבר הצלה לדור נבון ותוהה. עצתי היא לשמוע ולקבל לקח מפי מורה גדול בישראל שעמד בנסיון והצליח הרבה. ודאי ששיטתו ודרכו בחינוך צריכים ניסוח חדש שיהלום יותר את מערכי הזמן וצרכי הנשמה היהודית הצמאה לשליטה מלאה וידיעה עמוקה במקורות התורה. אבל הכיוון והמטרה שהתווה המורה הגדול עומדים עדיין בתקפם.